

„Perújítás” Gárdonyi színpadán: Fekete nap (1906.)

A *Fekete nap* című színműve a kevésbé ismert írások közé tartozik, kevesen ismerték a maga idejében is, bár 25 estén játszott a Király Színház. Kosztolányi Dezső, aki többnyire méltatója volt Gárdonyi írásainak, vegyes benyomásokkal, mi több, bizonyos értetlenséggel jött ki a bemutatóról. Hiányérzete alighanem abból származott, hogy öt esztendővel *A bor* után még mindig Baracs Imre és Szunyog Juli falujának újszerű színpadi metszete volt a viszonyítási pont és a mérce. Azt írta a *Budapesti Napló* másnapi számában (1906. július 8.), hogy „(...) csodálkozva kutattuk, kerestük Gárdonyit, *A bor* szerzőjét, azt az író, kinek mindenkoron valami mondanivalója van. Hiába. Nem tudtuk megérteni, miért írta meg a darabját (...)?” Dicséri viszont a történetek lélektani megalapozottságát, Moháriné lelki fejlődését, ahogy „az ontudatlan, tapogatózó és tipegő vak nő (...) anyából asszony lesz, furfangos, kegyetlenül bosszúálló asszony”. Dicséri a Mohárinét alakító Jászai Marit is: „Gárdonyi neki írta a darabot, s ő csakugyan meg tudta értetni a szálnalmasan összetiport s a kétségbeesés dühében felemelkedő, férfilelkű vak asszonyt (...)”.

Az tehát itt a kérdés, Kosztolányi Dezső kérdése, hogy miért írta meg Gárdonyi a *Fekete napot*?

Olvassuk újra a darabot, s ha megtaláljuk azt a hiányolt „mindenkori mondanivalót”, a Gárdonyi-ünnep emelkedett hangulatában igazítsunk annyit a Kosztolányi-kérdésen, amennyi a *Fekete napnak* „jár”; s bár valóban nem áll helyt *A bor*-ral való összevetésben (ahhoz egyik Gárdonyi-darab sem mérhető!), azt bizonyára belátjuk: a mű páratlanul éles, már-már abszurd szatírája – merész írói és színpadi tett! Ez pedig Gárdonyi Gézának „jár”.

A *Fekete nap* jelentősége elsősorban bensőségértékében van, a merész hazafiúi kiállásban, a szatíráig feszített osztrákgyűlöletben. Esztétikai értékei között ennek megfelelően első helyen áll a darab komikumuma.

A cím alá azt írta Gárdonyi: „*Történet a szabadságháborúból*”.

Valóban epikus építményű a *Fekete nap*: történetek egy faluszéli házban a szabadságharc egy napján és estéjén. Kivétel az utolsó felvonás, az több „történetnél”: az dráma; a kisember frontot nyit a házát megszálló, pusztító, nemzetgyalázó császáriakra. Műfaját esetleg a drámai műnem poétikáján kívül célszerű keresni; ez a darab voltaképpen **perújítás** a császár elleni több évtizedes, meg-megújuló, ám nem csillapodó Gárdonyi-perben. Mindenekelőtt Világosért, a szabadságharc után bujdosni kényszerülő Ziegler-apáért, a túlméretezett-túlhajsolt millenniumi parádé-sorozatért...

A *Fekete napot* megelőző „beadványok” ebben a perben: *A lámpás* című kisregény, *a millenniumi rendezvények ellen* tanúsított ellenszenv, és a politikai szatíra foglalatába zárt *Göre-levelek*, elsősorban a *Tapasztalatok* című kötet írásai.

A *lámpás* még csak visszafogott kísérlet annak bemutatására, hány féle az emberi magatartás, ha a haza tetteket kíván. Nem is volt különösebb hatása az író „perében”, kiváltképp, hogy alig figyeltek másra, mint a könyv első soraira: „A lámpás én vagyok.

Világítok a sötétségben. Utat mutatok. Nálam nélkül vak a látó is.”

Többnyire ennyi a sokat idézett „ige”, ám nem olvasták hozzá az allegóriát teljessé és igazzá egészítő Gárdonyi-szatírárt: „Hátha még a kormány nem sajnálná tőlem az olajat!”

Viszont már „beadványszámba” vehetők a kisregény szabadságharcos lapjai. Azok, amelyeken „Kossuth Lajosnak holtakat ébresztő csatára hívása mennydörgött”, és *A lámpás* néptanítója harcba szólított a császár ellen: „Minden magyarnak, a kinek ép a keze, fegyvert kell ragadnia és addig ne aludjék párnan senki, míg a magyart gyilkolják. Magammal viszem az egész falut.”

Vitte is, kivéve a papot. (Igaz, voltak papok, akik engedelmességek az erkölc parancsának.)

A kisregény végén „egy újsághír” csattan: a *Nemzetből* idézi „Ő Felsége legkegyelmesebb intézkedését” a magyar Lámpás (itt: Kovács Ágoston néptanító) országra szóló megbecsüléséről:

„Ő Felsége Kovács Ágoston mátraszéli *néptanítónak* ötven évi sikeres működése elismerésül a *koronás ezüst érdemkeresztet* – és laimburgi Leisz Emil cs. kir. nyug. *udvari lovász részére*, sok éven át meglelégedéssel találkozott szolgálatai elismerésül az *arany érdemkeresztet* adományozta.”¹

Ez a pár sor első olvasásra alig több, mint szimpla satíra: a „cs. és kir. nyug. lovász” többet ér „Ő Felsége” szemében, mint a néptanító. Ám a Gárdonyi-közlemény kimódoltan „diszkrét (...), s csak a kontextus által mutatja meg magát (...)”, ami Milan Kundera komikumértelmezése szerint – ironia. ² Finom, rejtőzködő természete következtében „(...) csakis a megismételt olvasás során bontakozhat ki az ironikus kapcsolat”³, ahogy a fenti híradás esetében sem elegendő a rutinszerű olvasás. Soráiban a komikum két válfajban van jelen; Ófelségére és kereszteteket osztogató hivatalára nézve satíra, a néptanító sorsában pedig ironia.

A millennium

Gárdonyi József idézi édesapja 1896. május 2-án bejegyzett naplósorait:

„Első napja a nyári ruhának és a cserebogárnak. A millenniumi kiállítás megnyitása. Én bizony nem húztam frakkot. Utálattal néztem végig a német família mint fogadja ’magyarságom’ hódolatát. A király - kopasz keselyű vörös kucsmában és fekete ködmenben. A királyné feketében, Árpád ivadékai részint téliprémes magyarnban, részint nyáriban. Keverve cilinder és frakk. Főként a kereskedők voltak díszmagyarnban, meg a grófok, mágnások.

¹ A *lámpás* c. kisregényből Rozsnyai Károly kiadása szerint idézek. Bp., 1905.

² Milan Kundera: Mi az ironia? In: Elárult testamentumok. Bp., 1996., Európa K., 186.

³ Uott

A király beszédétől meg a *Gotterbaltetől* az ezredik ünnepen rosszul lettem.”⁴

Gárdonyi József hozzászólja: „Hogy családját megóvja a hamis tüzek fényétől, vonatra ültette édesanyját és gyerekeit. Elküldte őket a Balaton mellé, Szőlősgyörökbe. (...) Ne lássák, hogy szenved annak ünneplésétől, aki Ziegler Sándorra szegénység ruhát szabott (...).”⁵

Maga helyett (s ez már önmagában politikai grimasz) a „lepéndi különítményt”, Göre Gábort, Durbints sógort és Kátsa cigányt küldi a fővárosi parádéra. Mielőtt útra kelnének, Göre bíró rendelkezik, miként történjenek az ünnep heteiben a lepéndi dolgok; helyettest jelöl ki, végrehajtót biztosít, intézkedik a tömlöc működéséről, még a családját is az ünnep szellemében igazítja el: „Mivelhogy a zannyukom mögen nemzetszaporító állapotban vagyok, hát ha fiú lönne, a mit a zisten engegyön, Árpád lögyön a neve vagy Zoltány, de Taksony sömmi esetre se, ha pedig leány, a mitül a zisten örizzön, hát Zsófi is löhet, mivelhogy Árpádné nevit nem tuggya a kántor se (...).” (*Tapasztalatok...*)⁶

A község pénzén ünneplő lepéndiek azzal fizetnek, hogy minden érdekesebb fővárosi eseményről levélben számolnak be az otthoniaknak. A „szent koronáról” például így: „(...) A szent koronát által vüszik a királyi rezedentziából a zország uly házába, hogy mindönki mögláthassa, hogy nem veszött el, aztán mögen vissza vüszik a király ládájába (...)” (*Tapasztalatok...*) És visz a posta egy szatirikus „csoporképet”, a népi nevetéskultúra szellemében alkotottat, amelyen együtt látható egyéb látványosságok között a király, a királyné, és – Göre gatyája:

„Én bizony végig ünnepltem a zegész nemzeti ünnepöt, noha fél eszten-deig tartott, és láttam a kirájt is, a kirájnét is és sok nagyméltóságú urakat mög a haza koszorus költőjét Jókai Mórt, noha épp akkor nem vót rajta, mög mindönkit. Pósa Lajost is és vótam a rátzferedőbe is, hogy a zisten süllýessze el, mert ellopták benne a gatyámat.

Mejhöz hasolló lyókat kívánok Göre Gábor bíró úr.”

Bár a *Göre-levelek* napilapban (Magyar Hírlap) és egymásra sorjázó könyvekben is az olvasók elé kerültek, Gárdonyi „perének” *legbátásosabb* „beadványa” a színpad volt, a *Fekete nap*.

A történet Moháriék faluvégi házában játszódik, és pedig egyetlen napon reggeltől estig. A történeteket a szembenálló csapatok pillanatnyi helyzete alakítja; az első felvonás reggelén az itt éjszakázó honvédek szedelőzködnek, velük megy Mohári Sándor is. A második felvonásban már az ellenség ver tanyát Moháriéknál. Beszállásolnak, vacsorát rendelnek. Ezenközben elesett honvédek hoznak a határból, köztük van Mohári Sándor .

Ez a jövés-menés jót tesz a „szabadságháború” mozgalmasságának, ám a sok egymásra torló jelölés a minimumára csökkenti mind az eszmei tartal-

⁴ In: Gárdonyi József: Az élő Gárdonyi. Bp., Dante Könyvkiadó, 1934., I. k. 292

⁵ Uo 293.

⁶ Tapasztalatok vagyis más szóval a nagy kiállításon szörcött tapasztalatok. Bp., é. n., Singer és Wolfner

lom elmélyítésének, mind pedig egy-egy szereplő jellemformálásának esélyét. Az első felvonás például 20 jelenet, a második 19, a harmadik 3, ám ez rövidke felvonás. Ráadásul mindig tele a színpad: jelenetváltáskor a már színen lévők többnyire nem azonnal távoznak, hanem hozzájuk csatlakoznak az „újak”, és csak 2-3 jelenettel később cserélődik ki a szereplőgárda. Ez valóban nem kedvez a jellemformálásnak; a néző szeme, egy idő után már a figyelme is ott „sétál” a „voltak” és a „jöttek” sokadalmában, keresgélve-találgatva a váltások okát és értelmét. Természetesen nem az kifogásolható, hogy a háziakon és a cigányokon kívül nincs a darabban állandóan színen lévő magyar hős, netán „főhős”. Ez inkább erénye Gárdonyinak, hiszen ebben a front mögötti valóságban a kisemberé a hős (sőt a főhős) szerepe is: vívják meg a szabadságharcból rájuk eső részt! Éppenséggel javára írható a darabnak, hogy nem vezényeltetett valaki, a magyar történelemből ismert hős a Mohári-házba arra a pár órára, amit pihenőként ott töltöttek a magyar honvédek. Van nevük (pár markáns vonással megrajzolt jellemük is) a II. felvonásban Moháriékhoz beözönlő osztrák tiszteknek, akik az elbizakodottság és az ital hatása alatt „mótyarul” beszélgetnek egymás között, próbálgatják a csárdás lépéskombinációit, készülnek a győztes szerepre; ki főispánságra, ki polgármesterségre...

A III. felvonásban front nyílik a Mohári-házban: a tiszt urak „térfelén” lam-pionok adnak keretet az estére tervezett (még inkább parancsba adott) ünnepnek, Moháriék pedig kézközbe helyezik azt a méreggel töltött üveget, amit a minap egy elfogott kémtől vettek el Gárdonyi természetesen a Mohári-oldalon áll, és pedig művészete egyik legművesebb komikumával, a felvonás belseje felé haladva: legfullánkosabb szatírájával.

Komikum – 1849 tavaszán?

Hogy ez rendjén van-e, Kölcsey óta nem kérdés. A *Vanitatum vanitas* költője jó háromnegyed századdal a *Fekete nap* előtt egyértelművé tette: „Nincs semmi annyira jó, nemes, nagy és szeretetre méltó, hogy komikai felvilágításban ne tétethessék; s a művészeti szépség kevesebbedik-e Aristophanesben, midőn Euripidest vagy Sokratest vagy éppen az istenségeket teszi nevetség tárgyává?”⁷ Másutt is megfér Gárdonyinál a komikum és a tragédia. A *Febér Anna* II. felvonásában sem „kevesebbedik” a művészi szépség „a komikai felvilágítás” miatt, pedig ott is a legdrámaibb órákat előzi meg: Horváth bíró a siralomház szomszédságában (ahol Fehér László az ítélet végrehajtására vár) cigányok kis csoportjából igyekszik kiprészeltetni valami „használhatót” László ellen.

Sikertelenül. A bírói mindenhatósággal szemben a cigányok a népi nevetéskultúra biztos fegyverzetében állnak helyt: beszélő nevük (Ganges, Kolokány, Nánó, Abrincs) mögé rejtőznek, ahonnan a legkeményebb bírói fenyegetésre sem bújnak elő; addig növelik a mellébeszélés szóhalmazát (Ganesnek például nincs keresztneve, Kolokánynak ellenben négy is van, és pedig Fáni, Juli, Mária, Magda), mígnem teljesen abszurdá lehetetlenedik a „párbeszéd”, és eredménytelenné a korbáccsal nyomósított vallatás.

---

⁷ Kölcsey Ferenc: Komikumról. In: K.F. Minden munkái. Pesten, 1842., Heckenast Gusztáv, III. k. 55.

Gárdonyi olvasóit nem lepte meg az illetéknépp megalkotott cigányszerep; már a *Göre-levelekben* megtapasztalták, hogy nem olcsó elménckedés, amikor Kátsa nevetet. Gárdonyi kitűnő ismerője a cigány lelkének, észjárásának; együttérző kiszolgáltatottságukban, és pártjukra áll akkor is, ha nagyotmondással, füllentéssel, rászedéssel ügyeskednek egerutat egy-egy szorult helyzetből. Némelykor éppenséggel úgy találjuk, hogy szövetségesei az írónak, vagy mintha adott esetben Gárdonyi is a „cigánykülönítményhez” tartoznék; az *Október* című rajzban (*Az én falum*) szinte együtt vándorol a mindenhonnan elűzött védtelenekkel egy megértő (?) világ felé. A *Febér Anna* idézett jelenetében is ott van velük a vallatáskor, láthatatlan ötödikként helyesel, tagad vagy kuncog minden megnyert, de legalább el nem veszített pillanat mögött.

A *Fekete nap* első felvonásában a honvédek egy elfogott kém (Schwarz) őrzését bízzák rájuk azzal, s ez is a lélektan része, hogy ruhája és lábbelije az övék lehet. Mint az ördögfiak a bocskoron, az ostoron és a paláston a *Csongor és Tündében*, látványos és mulattató civakodásba kezdenek minden leszedhető ruhadarabért.

Kecsege: (A kém kabátját és nadrágját vizsgálja.) Vadonat új nadrág! Csak a hátulja fótos!⁸

Ismerős ez a „minősítés”: Arany Csóri vajdája tudatában fért meg ilyen példásan az „új” és a „fótos”, amikor az átmeneti cigányuralom és a borital mámorá álomba döntötte népét és őt magát is, amikor „Jött az édes Álom, csöndesen, meztláb” (hogyan jöjjön a cigányálom, ha nem meztláb?), és a vajda olyan álmot látott, amilyenre egész életében vágyakozott: „Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:/ Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot,/ Amely senkinek még soha testén nem volt – / Ánglia-posztóján bársonybul lesz a folt.”⁹

Kecsege „vadonat új nadrágja” és Csórié: a komikum *'tiszta komikum'* válfaja. Magát a válfajt Barta János a következőképpen írta körül:

„Egy időben úgy vélték, hogy minden nevetés kinevetés, hogy minden komikum támadás, kigúnyolás, szatirizálás. A komikum birodalmának ebbe a leszűkítésébe (...) semmiképp sem szabad belenyugodnunk. Hinnünk kell azt, hiszen életben-művészetben oly sokszor találkozunk vele, hogy van egy olyan változat, amelyet tiszta komikumnak mondhatnánk: fölény van benne, felszabadultság, derű, sőt akár gyönyörködő elragadottság is. (...) Önmagában megálló, transzparencia nélküli, hátsó gondolatok, rejtett vonatkozások nélküli világ ez: a nevetés tiszta fluiduma.”¹⁰

Visszatérve a kém holmijáért civakodó Kecsegéékhez; amíg ők az osztozkodás megoldhatatlan feladatával viaskodtak, Schwarz megoldotta a magáét: a zűrzavarban szép csendesen meglépett. A cigányok „Fogják meg! (...) Ellopta a

⁸ A *Fekete nap*ból a következő kiadás szövegét idézem: Bp., 1906., Singer és Wolfner

⁹ Arany János: A nagyidai cigányok, II. ének. A.J. Ö.m. III. k.: Elbeszélő költemények, Bp., 1952., Akadémiai K., F. szerk.: Barta János

¹⁰ Barta János: A nagyidai cigányok értelmezéséhez. In: A pálya végén, Bp., 1987., Szépirodalmi K., 55.

nadrágunkat”-hangoskodással helyben ugrálva „erednének” a nyomába, ha nem félnek otthagyni, amit már megszereztek.

A harmadik felvonás elején a bekvártélyozó németek közül kivált a reggeli kém, és megszólította a meglepett cimborákat:

Schwarz: Szervusz atyafiak! No, megismertek-e?

(Ugyan mire való a népi komédiázás, ha nem az ilyen szorult helyzetekre?)

Cigányok: (Meghökkennek.) Sose láttuk a nagyságos urat! (Az arcukat lehetőleg elváltoztatják: egyik felfújja, másik beszívja, harmadik a szemöldökét görbíti el.)

Schwarz: Ma reggel melyitek fricskázott orron?

Cigányok: Mink nem, instálom.

Pikles: Reggel mink nem is voltunk itthon. (...) Azok más cigányok lehettek.

Schwarz: (Kákóhoz) Hát azt a cipőt hol vetted, ami a lábodon van?

Kákó: (ijedten) Karácsonykor kaptam, instálom a Jézuskától, a plébános úrnak a szemétdombján.

Addig húzták az időt hasonló válaszokkal, amíg az a bizonyos egerút ezúttal is elébük szaladt: hozták a levest, ki törődött Schawrz cipőjével!

Vacsora.

Megmozdultak a frontok. Moháriék oldalán „a másféldecis zöld üvegecske” vetetett be feltűnés nélkül, a másik oldal viszont gátlástalan győzelmi ünnepbe kezdett; zajosan, hangos pohárköszöntőkkel. A fő szónoklat az ezredeszt illette meg: szavai az elnyomók örök szótárából vétettek, retorikája hamisítatlan győzelmi építmény:

„Isten engedje, hogy a fáradtságos hadjárat hervadhatatlan babérokkal díszítse a császárság fegyvereit, hogy a lázadókat megtörve, az országot az ellenségtől megtisztítva hősi kardunkat a felséges császárért és a monarchia nagyhatalmi erejéért továbbra is diadalmas önérzettel viselhessük.”

Erre aztán mindnyájan: Hoch! Hoch!

Amint ezt meghallották a cigányok, akiket az esti hangulat emeléséért tartottak ott, ennek az emelkedett szónoklatnak a végén, ahogy népünnepélyeken vagy kortesbeszéddek után szokták: „tust húztak”.

Adler: Nem ezt kell ilyenkor húzni, marhák. *A császári himnuszt!*

Kákó: Sohase járt ebbe a faluba a császári nóta, instálom.

Ezt és az ezt követő alkudozást Adler és a cigányok között – mivel ez a *Fekete nap* lelke, és Gárdonyi szatirizáló művészetének legjava – érdemes vázlatos nevetésméleti vizsgálat alá venni.

Az, hogy nóta, akár rendjénvaló is, cigánytól nótát szoktak rendelni, himnuszt alighanem soha!

Továbbá: a császári nóta a cigány értékrend szerint a császári himnuszt cigányszabású (cigányméret szerinti) *felnagyítása*, valójában persze *lefokozása* (a kocsmában rendelhető nóták szintjére). Nevetéstanilag a nagyítás is, a lefokozás is (az eredetinek valószínűtlen méretben vagy arányban megjelenített mása) – a paródia egyik leghatásosabb eszköze! Ám itt nem áll meg az alkudozás. Lükő mindenképpen borraivalóra akarja vinni a dolgot, s következőképpen tartja életben a „rendelést”:

„Hát instálom, csak tessék fütülni.”

Ez cigány szájából mindennapos kérés, ám itt és most azt várná az ember, hogy a himnuszára (pláne ilyen ünnepi és kapatos pillanatban) kényes és önérzetes katona kardjával nyomban megtorolja az arcátlanságot. De nem: „Adler kardjával taktust intve fütüli az első négy hangot”.

Amit itt olvasunk (látunk, hallunk): helyzetként *groteszk*, esztétikai értéként *groteszk szatíra*.

Ám az igazi „poén” csak most következik.

Cigánynál bevett kocsmai „füllentés”, ha nem akarja elszalasztani a nótás kedvű vendéget: „Tudjuk, már tudjuk”.

És a *Gotterhalte* taktusát utánozva rázendítenek a *Vékony deszka kerítés* kezdetű közismert nótára. E két „nóta” összebékíthetetlen (inkongruens) tár-sításából Gárdonyi és cigányai megteremtették a komikum új minőségét, az ***abszurd szatírá***t.

És ezen a ponton akár ítéletet is hirdethetünk a ’Gárdonyi kontra császár’-perben.

Azzal, hogy a császári himnuszt a kocsmai nóta szintjére fokozta le; hogy 25 estén nevetett ezen a Király Színház közönsége, a félszázadosnál is hosszabb „per” erkölcsi nyertese Gárdonyi, Gárdonyi olvasói és a színház közönsége.

A „szabadságháború” dolgában azonban a történelem hozott döntést.

Moháriné: Én vagyok, aki megmérgeztelek benneteket, én! (...) Vérszagú császári hóhérok (...). Torkotokon a döghalál ujjá. Dögöljete meg!

Ezredes: A háborús jog alapján (...) azonnali kivégzés!

Adler: Imádkozzál!

Moháriné: Az én imádságom! Átok! Átok reátok! Mindörökkön! Ammen!

Gárdonyi József szerint eredetileg a Nemzeti Színháznak szánta darabját, ám a *Gotterhaltét* kigúnyoló cigányok jelenetét bajos lett volna Ferenc József idejében államköltségen megrendezni. Így került a Király Színházba¹¹. Ugyancsak Gárdonyi Józseftől tudjuk, hogy a vak Mohárinét alakító Jászai Mari a szerzővel „egy nyilatkozatot íratott alá: politikai meghurcoltatások esetén Gárdonyi vállalja a felelősséget”.¹²

A *Fekete nap* 25 előadást ért meg, Jászai Marinak nem volt szüksége a papírra.

¹¹ Gárdonyi József: I.m.II.k.141.

¹² Uott